

Іоан Скот Еріугена, етнічний ірландець і «політичний француз», який з 840 р. жив і працював у Королівстві франків, презентуючи себе як «представник франків» (Див.: Музыкальная энциклопедия. – М., 1982. – Т. 6. – с. 544).⁵³Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 49.⁵⁴Там само. – С. 30–31.⁵⁵Там само. – С. 138–139.

Микола Обушний

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (до 350-річчя Гадяцької унії)

Одним із визначних документів козацької доби, що засвідчує нестримне прагнення українського народу створити свою державність є Гадяцький договір, розроблений спільно створеною комісією, яка мала таку назву «...поміж станами Корони Польської, та Великого князівства Литовського, з одного, і поміж вельможним гетьманом та військом Запорозьким, з другого боку, через повноважних комісарів з сейму від найяснішого короля польського та Великого князівства Литовського Яна Казимира з вельможним Іваном Виговським, гетьманом, та всім Запорозьким військом в обозі під Гадячим, закінчена 16 вересня 1658»¹. Очолювали комісію і відповідно підписали від Корони Польської каштелян волинський, богуславський староста його королівської величності і Річі Посполитої Станіслав Казимир Беневський, каштелян смоленський, комісар його королівської величності і Річі Посполитої Людовик Казимир Євлашевський та гетьман військ Запорозьких, рукою власною і іменем усього війська Іван Виговський. Одним із авторів Гадяцької угоди був Юрій Немирич, який був палким прихильником ідеї Великого князівства Руського і очолював українську делегацію на сейм 1659 року для ратифікації Гадяцького пакту.

Активну участь у підписанні Гадяцької угоди брав майбутній гетьман Павло Тетеря, який на той час обіймав посаду генерального писаря війська Запорозького. Саме П. Тетеря найпошлідовніше відстоював внесення в угоду положень щодо вирівнювання прав православної та католицької конфесій. Для нього утвердження православного характеру Козацької держави було визначальним.

Підписанню Гадяцької унії передували вкрай складні, насамперед, внутрішньо-політичні обставини, що склалися між гетьманом та військом Запорозьким після підписання Переяславської угоди 1654 р. з Росією. Москва намагалася обмежити і без того вже урізану автономію України, власне її ліквідувати, об'єднавши Україну з Росією. Підтвердженням цьому є хоч би те, що російські послы вимагали, щоб гетьман сам їхав до Москви на затвердження і поклін, щоби українська православна церква підкорялася московському патріарху тощо. Серйозне занепокоєння гетьмана та війська Запорозького викликав прихід на Україну російських воевод та цілих гарнізонів. Вказуючи на зухвалість і нахабство московського царя, у Гадяцькій угоді зокрема наголошується: «На цьому місці вельможний гетьман запорозький... оголосив із усім військом, що, оскільки Запорозьке військо не з доброї волі, а з нужди, утіснене всілякими утуженнями, приступило до своєї оборони»².

Окрім того, внутрішні чвари та зради окремих представників гетьманської старшини, котрі шукали підтримки та цілковитого підданства царя ускладнювали внутрішньо-політичні стосунки всередині війська. З цього приводу український історик Ю. Мицик зауважує: «Роздмухуючи усобиці, надаючи зростаючу підтримку опозиції, царський уряд прагнув послабити Українську державу, щоб прискорити її поглинання. Виговський стояв перед важкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням держави з рівноправного союзника Росії у провінцію імперії або ж боронити суверенітет України. Виговський вибрав останнє»³. Він змінює проросійську орієнтацію та намагається налагодити добросусідські відносини з іншими державами – Польщею, Туреччиною, Кримом, Швецією з метою створення незалежної держави. При чому передумовою створення козацької держави, як і підкреслено у Гадяцькому договорі, є встановлення вічного миру з Польщею, «... який ніколи не буде розірваний... Оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, відторгненим од Річі Посполитої, повертається по любові до його королівської величності, государя свого милостивого, та власної вітчизни, відступаючи від усіляких сторонніх протекцій... ніякого один до одного, ані явно-го, ані таємного не мають замислювати відомшення та підступів»⁴.

Однією з головних ідей Гадяцької угоди була ідея повернення до умов Зборівського трактату щодо розширення прав козацької держави, зокрема за рахунок переходу від Литви Берестейського і Новгородського воєводств і створення Великого князівства Руського у складі трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського. Саме ці воєводства і покликані були репрезентувати землі України, що на рівних правах з Польщею та Литвою фактично об'єдналися в одну конфедеративну державу під владою польського короля, обраного всіма трьома народами. Майбутня конфедерація мала б спільну раду і «...спільні сили супроти кожного ворога. Мають дбати ті три народи спільно усілякими способами, щоб вільна була навігація (водоплавання) Річі Посполитої на Чорнім морі»⁵.

Гадяцька угода по-суті денонсувала українсько-російський договір 1654 р., вона задекларувала необхідність відновлення тієї структури Річі Посполитої, яка існувала до війни з козацтвом. У прийнятому документі зокрема підкреслюється: «Уся Річ Посполита народу польського і Великого князівства Литовського, і Руського хай буде відновлена в першобутті так, як була перед війною, тобто щоб ці народи в межах своїх і свободах залишалися непорушні, як були перед війною і за правами, описаним в радах, у судах і вільному виборі господарів своїх та великих князів литовських та руських... вищезгадані народи мають залишатися доброю волею при своїх свободах, як одне тіло однієї і нероздільної Річі Посполитої...»⁶.

Гадяцька угода визначала систему організації влади, її головні принципи в автономній Козацькій державі. Слід підкреслити, що навіть з оцінки сьогодення, система влади задекларована в угоді є глибоко продуманою і розрахована на довготривалу перспективу. У Гадяцькій угоді, зокрема, було зазначено: «щоб ця комісія мала вічну потугу й силу так, як у собі має від початку і до кінця, в право загальне, тобто в конституції, буде внесена, сеймом затверджена і за вічне й неодмінне право пошанована й утримана»⁷. Отже, йшлося

про те, що підписаний в Гадячі договір має стати основою розробки Конституції Козацької держави.

Відповідно прийнятої угоди Верховна законодавча влада належала б зборам депутатів від усієї України, вся повнота виконавчої влади в козацькій державі, у тому числі і управління військом і всіма збройними силами, мала б належати гетьманові. Він же запов'язаний був керувати діяльністю київського воєводи і першого сенатора на Україні: «На булаву велику руську належати буде Чигиринське староство так, як зображено в привілеї покійному шляхетному Богдану Хмельницькому, ...а гетьман військ руських має бути вільний від резиденції при його королівській величності»⁸. Отже, гетьманською резиденцією було визначено Чигирин.

У Гадяцькій угоді було запропоновано ввести нові державні посади, які б склали верховну адміністрацію: «...вільних печатарів^{*}, маршалків^{**} і підскарбих^{***} із достоїнством сенаторським та інші чини народу руського, котрі згідно до роти^{****} коронних урядників мають учинити присягу з доданням того пункту, що супротивного теперішньому поставленню нічого не будуть печатати, а, більше того, будуть застерігати, щоб цьому поставленню нічого супротивно не діялося через конституції чи сеймові декрети і задзвірні відтиски⁺, універсали, привілеї»⁹.

При чому всі сенаторські посади в Київському воєводстві повинні обіймати українці, представники православної віри. Загалом, вірі грецькій, з якою «...стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишилася при своїх перевагах та вільнім уживанні»¹⁰ в Гадяцькій угоді відведене особливе місце. Власне із визнання рівності римської та грецької віри розпочинається сам текст Гадяцького договору. Саме «...вірі грецькій надається воля відновлення церков, законів, монастирів нових і обновлення та поправи старих»¹¹. При чому в церквах відправляти службу повинні стародавні греки православні. Віра «...котра є супротивна вірі грецькій православної, котра роздор примножує поміж римським та старогрецьким законом...»¹², не повинна мати підтримки влади: «А оскільки у спільній вітчизні спільні переваги і честі мають взаємно належати обом обрядам, через те преосвященний митрополит київський, теперішній і той, що має бути потім, з чотирима владниками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим із Великого князівства Литовського – мстиславським, за їхнім власним чином, дають засідати у Сенаті із такою перевагою і вільного голосу вживанням, як це в Сенаті засідають ясновелебні їхні милості духовні обряду римського...»¹³.

Важливе місце в Гадяцькій угоді відведено збереженню і розвитку національної освіти. Для цього було задекларовано відновлення академії в Києві, відкриття другої академії там, де буде визначене їй «придатне місце», а також гімназій, колегій, шкіл, друкарень «...скільки їх потрібно буде..., без перепон

* Печатар – урядник, що володів печатками, властиво канцлер і підканцлер.

** Маршалок – чиновник, який веде судівництво.

*** Підскарбій – урядовець, що відав казною.

**** Рота – письмовий текст присяги.

+ Задзвірні відтиски – друковані постанови.

та вільно науки відправляти і книги друкувати всілякі і з суперечками про віру, тільки без наруги і без урази королівському маєстатові»¹⁴.

Вказуючи на значимість відновлення роботи академії в Киві, у Гадяцькій угоді зокрема підкреслено, що вона (академія) «...має бути в таких перевагах та вольностях, як академія Краківська, з тим, однак, додатком, щоб у тій академії жодних сект аріанської, кальвінської, лютерської професорів та вчителів і студентів не буде; над те, щоб між студентами і школярами не було жодного випадку для свари»¹⁵.

Відповідно до Гадяцької угоди Україна зберігала автономію, мала свого гетьмана – Івана Виговського, який перебував при владі війська Запорозького до кінця свого життя «...а після смерті його має бути повне вибрання гетьмана, тобто чотирьох електів (кандидатів) виберуть стани воеводств Київського, Браславського, Чернігівського, з яких одного його королівська величність утвердить, не відчужуючи від того чину різних братів вельможного гетьмана руського»¹⁶. Відтак, Гадяцька угода надавала І. Виговському правити довічно військом Запорозьким, однак після його смерті гетьмана осібно призначав польський король.

З цього приводу український дослідник О. Салтовський зауважує, що «Гадяцький договір свідчить про бажання його творців з української сторони дещо відійти від демократичних республіканських традицій українського козацтва і перетворити Україну на аристократично-демократичну, за формою правління, республіку, що була більш пристосованою до реалій політичних традицій тогочасної Європи. Гетьман, як глава держави, наділявся досить широкими повноваженнями, однак його влада суттєво обмежувалася введенням у законодавчому порядку спеціальних інститутів здійснення законодавчої і судової влади»¹⁷.

Наразі, незабаром у 1659 р. Виговський, як свідчать його листи – прохання до польського короля змінює свою позицію щодо майбутнього правління у гетьманській державі і пропонує встановлення спадкового гетьманства. Після своєї смерті він пропонує призначити гетьманом свого брата Данила, а польним гетьманом свого молодшого брата Костянтина. Тобто влада гетьмана буде мати вигляд обмеженої монархії.

У Гадяцькому договорі Україна, як складова Річі Посполитої, мала право створювати свої суди «...для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних, повинні мати в тих трьох воеводствах свій особливий трибунал, який самі собі влаштують, а окрім того мають бути осібно Овруцьке й Житомирське судові староства»¹⁸.

Гадяцька угода визначала кількість Запорозького війська – воно «...має бути – числом 30 тисяч чи як його вельможний гетьман на реєстрі подасть. Платного війська – десять тисяч, яке також як і Запорозьке, під володінням того ж гетьмана має бути...»¹⁹. При чому цьому війську надаються «...вольності всілякі, ...але бути повинні під владою самого гетьмана військ руських; також усілякі напої, польові та водні ловитви та інші козацькі пожитки, за старими звичаями, мають залишатися вільні при козаках»²⁰.

Серед основних завдань Запорозького війська, поряд з боротьбою проти спільного ворога разом з польськими та литовськими військами, було задек-

лароване і таке положення – недопущення вторгнення військ своїх союзників на територію України, аби це не було сприйнято як поневолення. Наразі, угода все ж фіксує одне виключення із цієї заборони. Війська союзників можуть бути послані для збору податків, але за умови наявності у них ордерів від гетьмана руського і під його безпосереднім керівництвом. Навіть коли розпочнеться війна «...від кордонів руських і потрібна була допомога військ коронних, тоді такі помічні війська мають бути під рейментом гетьмана війська руських»²¹. Будь-які інші причини не передбачали посилення «...військ польських, литовських чи іноземних... у воеводства Київське, Браславське, Чернігівське»²². Разом з тим гетьману заборонялося шукати протекцій в іноземних державах.

Відомо, що Гадяцький договір був затверджений постановою польською Сейму та присягою короля Яна Казимира, котрий взяв на себе обов'язок всі вимоги «...Комісії в усьому задовольняти, її утримувати, виконувати й оберігати нічого не умалюючи, але ще її захищати буду; і тій комісії, всім її пунктам, а в них правам, перевагам, вольностям віри грецької Великого князівства Руського і вольностям загальним шкодити не будуть жодні підступи умислів людських. Також не зможуть і не будуть ні в чому шкодити і порушувати на вічні часи ані привілеї давні й недавні, ані жодні статуси сеймові конституції минулі й майбутні; більше того, я сам її, ні в чому не порушену, під присягою моєю королівською, обіцяю і повинен буду кріпко берегти й утримувати. ...А коли б в чомусь я свою присягу порушив би, то народ руський не повинний буде віддавати мені жодного підданства, більше того, тим самим їх від послуху та вірності, належних королеві, звільняю...»²³.

Безсумнівно, що підписання Гадяцького договору було великим успіхом як гетьмана Виговського так і ініціаторів його розробки та підписання. Підписуючи Гадяцький трактат, І. Виговський ставив собі за мету включити до складу Козацької держави не тільки Київське, Браславське, Чернігівське воеводства, а й Волинське, Подільське, Руське, Белзьке, також Пінський і мстиславський повіти. Таким чином він прагнув об'єднати всі ті території у складі Речі Посполитої, де проживали українці. Однак, ті спроби не вдалося реалізувати. Україна отримала лише автономію, яка до того ж мала поширитись тільки на Наддніпрянщину, а не на всі українські землі. Відтак, «головні ідеї, за які ведено змагання, – з'єднання всієї української території і державна незалежність, – слушно зауважує М. Брик – лишилися нездійсненими. А без прийняття цих основних точок, за які змагався Юрій Немирич, вона (Гадяцька угода – М. І.), залишалася тимчасовою комбінацією і не могла вважатися сталою і довгочасною»²⁴.

Отже, сьогодні нема підстав ідеалізувати Гадяцький договір, який лише на папері міг бути, як писав Іван Лисяк-Рудницький, «...вершком українсько-козацького, історичного легітимізму»²⁵. Все це свідчить про те, що Гадяцька угода компромісний документ, котрий був необхідний на тогочасному етапі розвитку козацької державності. І у цьому контексті конструктивним видається висловлювання В. Шевчука, який зауважує: «Коли приглянутися до суспільно-політичних змагань другої половини XVII століття, можна помітити: вони точилися здебільшого на основі ідей, викладених у Гадяцькому дого-

ворі: його взяв в основу своєї діяльності гетьман Дорошенко, його таємно тримали в себе й вивчали інші гетьмани, в тому числі й Іван Мазепа. Зрештою, політичний ідеал Івана Мазепи... не відходив далеко від ідеалу, закладеного в Гадяцькому пакті, і його союз із шведським королем Карлом XII ґрунтується на майже тих-таки засадах. Отже, так склалося, що Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України»²⁶.

Прикро, констатувати, що ця політична ідея не була втілена в практику життя Великого князівства Руського, однак вона стала прямим продовженням державотворчих прагнень, попередніх поколінь мешканців української землі.

¹Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. III. Кн. I (Третя чверть XVII ст.) – К., 2001. – С. 309. ²Там само. – С. 309. ³Мишик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 223. ⁴Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. III. Кн. I (Третя чверть XVII ст.) – К., 2001. – С. 309, 311. ⁵Там само. – С. 313. ⁶Там само. – С. 312. ⁷Там само. – С. 315. ⁸Там само. – С. 315. ⁹Там само. – С. 314. ¹⁰ Там само. – С. 310. ¹¹Там само. – С. 310. ¹²Там само. – С. 310. ¹³Там само. – С. 310. ¹⁴Там само. – С. 311. ¹⁵Там само. – С. 311. ¹⁶Там само. – С. 313. ¹⁷Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) – К., 2002. – С. 75. ¹⁸Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. III. Кн. I (Третя чверть XVII ст.) – К., 2001. – С. 314. ¹⁹Там само. – С. 312. ²⁰Там само. – С. 312–313. ²¹Там само. – С. 313. ²²Там само. – С. 313. ²³Там само. – С. 317. ²⁴Брик Ю. Юрій Немирич, 1612–1659: на тлі історії України. – Льюссер, 1974. – С. 60. ²⁵Лисяк-Рудницький І. / Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С. 20. ²⁶Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 315.

Людмила Кирик

ЗАГРАВА НАД БАТУРИНОМ (300 років знищення гетьманської столиці)

Північна війна 1700–1721 років мала особливе й доленосне значення для багатьох країн Європи. Історичне змагання двох потужних держав – Московщини та Швеції завершилось в першій половині XVIII століття перемогою першої. Воєнними засобами Москва здійснила рішучий геополітичний прорив, закріпивши за своїми володіннями великі простори балтійського узбережжя. Воєнні перемоги та реформи, проведені Петром I перетворили Росію на велику державу не лише європейського, а й світового масштабу. Але ціна цих перемог була надто високою для народів нової імперії, які були джерелом матеріальних і духовних ресурсів її воєнних здобутків. Чи не найважчим тягарем ця війна лягла на плечі українського народу. Війна далася взнаки не лише його військовій верстві-козацтву, а й усій українській людяності, яка була і посередньо, і безпосередньо втягнена у воєнну машину. Безкінечні військові, особливо фортифікаційні роботи – і на Україні (зокрема, будівництво Києво-Печерської фортеці), і далеко поза межами її (приміром, укріплення Прибалтики й будівництво нової російської столиці – Санкт-Петербургу) потребували безліч людей, транспорту й матеріалів, з величезною шкодою для українського народного господарства¹.